

УДК 378 (477) (09)

*Анна Бондаренко,
аспірант кафедри загальної
педагогіки і педагогіки вищої школи
Харківського національного педагогічного
університету ім. Г. С. Сковороди*

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УЧИТЕЛЬСЬКИХ ІНСТИТУТІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

У статті розкрито витоки становлення і розвитку учительських інститутів у системі вищої педагогічної освіти України; визначено суспільно-політичні та соціокультурні передумови виникнення учительських інститутів; окреслено особливості організаційно-педагогічної діяльності учительських інститутів; виявлено позитиви і недоліки у їхній роботі. Для досягнення поставленої мети було використано загальнонаукові та історико-педагогічні методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння), які дозволили систематизувати історико-педагогічні джерела, довідкову літературу; визначили провідні тенденції розвитку учительських інститутів у системі вищої педагогічної освіти України. Установлено, що в українських землях, у складі Російської імперії, з 1874 р. почали створюватися учительські інститути. Упродовж 1874–1920 рр. інститути вважалися фундаментальними розробниками змісту професійно-педагогічної підготовки в єдності теоретичної, методичної і практичної складових, функціонували як центри навчально-виховних комплексів.

Ключові слова: *зміст, напрями, організаційно-педагогічна діяльність, педагогічна освіта, постанова, система народної освіти, учительський інститут.*

The origins and developing of teaching institutes in system of higher pedagogical education in Ukraine had been revealed in the article. The socio-political and socio-cultural features of teaching institutes formation had been defined. The features of organization of pedagogical activity in teaching institutes were defined. Moreover, the advantages and disadvantages were successfully discovered in this work.

The teachers institutes which began to function in the system of pedagogical education on the Ukrainian lands as part of Russian Empire had been analysed in the article. It is necessary to mention that throughout 1874–1920 the institutes were considered to be the fundamental developers of content

in professional pedagogical preparation in unity of the theoretical, methodological and practical components. These institutes were functioning like centres of educational complexes.

The author stressed on general scientific, historical and pedagogical methods of research (analysis, synthesis, comparison) for achievement of the set goal. It allowed to systemize historical and pedagogical sources, and references. The leading tendencies of the development of teacher institutes in the system of higher pedagogical education of Ukraine had been identified. Since 1874 the teacher institutions had been created in the Ukrainian lands in part of the Russian Empire.

Thus, the first teachers' institutions in the Ukrainian lands within the Russian Empire were Glukhiv and Feodosius institutes (1974). They had been preparing teachers for folk primary schools. At that time these educational institutions were advanced. Special attention was paid to the advantages of the educational process: the programs of theoretical courses of general pedagogical training at the teacher's institutions and the principle of communication with life. It is noted that various practices were disseminated, extra-curricular work was carried out and new forms and teaching methods were introduced.

Studying the features of teachers' institutions gave the possibility for the preparation of teaching staff for elementary school. They became a base to create the main type of higher educational institution and the development of pedagogical universities network.

Keywords: *teaching institute, resolution, pedagogical education, the system of public education, organization of pedagogical activity, directions, content.*

Демократизація життя в Україні, входження в європейський і світовий освітній простір супроводжуються принциповими змінами в національній системі освіти, яка покликана підготувати висококваліфікованих фахівців, які б своєчасно та адекватно реагували на виклики сучасного світу, спричинені невинним суспільно-політичним та економічним розвитком. Саме це зумовлює необхідність підвищення вимог до рівня професіоналізму вчителя, зокрема, його професійно-педагогічної підготовки. Нормативні документи України (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI ст.), Закон України «Про вищу освіту», «Про освіту», Державна програма «Учитель», Концепція педагогічної освіти тощо) звертають увагу науковців та всього педагогічного загалу на такі провідні орієнтири підготовки сучасного вчителя, як розвиток педагогічної спрямованості особистості студента, забезпечення його готовності до професійної діяльності, до неперервної педагогічної

самопідготовки в умовах динаміки суспільного і освітнього процесів [1, с. 2–3].

Для кращого розуміння і правильного розв'язання багатьох сучасних проблем підготовки педагогічних кадрів в умовах нової української школи першочергового значення набуває вивчення, теоретичний аналіз і творче використання досвіду, здобутого за весь період розвитку народної світи і вищої педагогічної школи зокрема.

Вивчення і аналіз досвіду, набутого вищою педагогічною школою України, становить для нас не тільки історичний інтерес. Відомо, що на початковому етапі розбудови педагогічної освіти допущено немало помилок, непродуманих дій. Водночас, у досвіді є чимало оригінальних і сміливих рішень про форми і методи, структуру і зміст професійної педагогічної підготовки вчителя, зокрема в учительських інститутах, для національної школи України.

Вище зазначене активізує пошук нових підходів до організації вищої педагогічної освіти як з огляду вимог сьогодення, так і з урахуванням історичного досвіду. У пошуках оптимальних шляхів наукового розв'язання визначеної проблеми доцільним є глибоке вивчення й творче осмислення з сучасних позицій діяльності вищих педагогічних закладів України, а саме учительських інститутів, у конкретний історичний період. Це дозволяє відстежити історичні тенденції формування змісту і напрямів фахової підготовки майбутніх учителів, на різних етапах, співвіднести прогресивний досвід з реаліями сучасності; зберегти національну самобутність вищої педагогічної освіти України.

Процес професійно-педагогічної підготовки в системі загальної підготовки майбутнього вчителя за окремими напрямками став предметом досліджень П. Гусака, О. Дубасенюк, М. Корця, В. Краєвського, В. Кузя, А. Маркової, О. Мороза, О. Пехоти, Н. Протасової, В. Семиченко, В. Сиротюка, С. Сисоєвої, Л. Сущенко, М. Шеремет та ін.

Теоретико-методологічне обґрунтування процесу загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя представлено в роботах О. Абдуліної, Ю. Болотіна, В. Бондаря, І. Зязюна, В. Лозової, В. Сластьоніна та ін.

Підготовці педагогічних кадрів та становленню вищої освіти в Україні присвячені праці Л. Вовк, О. Глузмана, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, М. Майбороди, І. Прокопенка, Б. Ступарика, О. Сухомлинської.

Науково цінним у контексті розгляду питань фахової підготовки вчителя в історичному аспекті є роботи таких дослідників, як М. Гурець, І. Зайченко, Л. Зеленська, С. Золотухіна, Н. Рудницька.

Особливості професійно-педагогічної підготовки в учительських інститутах України (XIX – першої половини XX ст.) знайшли відображення в дисертаційних дослідженнях І. Кравченко «Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга

половина XIX – початок XX ст.)», Л. Задорожної «Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського учительського інституту (1874–1917)».

Проте генезис становлення і розвитку учительських інститутів у системі вищої педагогічної освіти України потребує детального вивчення.

Мета статті – виявити основні тенденції становлення і розвитку учительських інститутів у системі вищої педагогічної освіти України.

У 60-х роках XIX ст. виникає ідея створення учительських інститутів. Учительські інститути були покликані задовольнити нові потреби суспільства і держави щодо більш якісної підготовки педагогічних кадрів. Це були нові педагогічні навчальні заклади, які почали відкриватися в Україні з другої половини XIX ст. Призначалися вони для підготовки вчителів міських, початкових училищ підвищеного типу. У 1862 році Міністерство народної освіти опублікувало проект Статуту учительських інститутів, офіційно засвідчивши упровадження нового типу педагогічного навчального закладу. Планувалося, що цими установами має забезпечуватися «освіта не вчена, а елементарна й практична» [4; 5]. У 1872 році набуло чинності «Положення про учительські інститути Міністерства народної освіти». Перші в Україні – Феодосійський і Глухівський учительські інститути (1874) були започатковані як середні спеціальні навчальні заклади закритого типу (з обов'язковим проживанням студентів у гуртожитку). Кількість студентів була обмеженою. Курс навчання тривав три роки. До інститутів зараховувалися особи чоловічої статі віком від 16 років. Організація і зміст навчальної роботи цих учительських інститутів регламентувалися спеціальною «Інструкцією відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів» (1876). До 1877 року інститути не мали одноманітних навчальних програм. Єдині програми були затверджені Міністерством народної освіти у 1876 році, а з 1877 року вони стали обов'язковими [5, с. 34].

Проте, потреби у кваліфікованих фахівцях зростали з кожним роком. Важливу роль у підготовці вчителів відіграли додаткові педагогічні класи жіночих гімназій, які готували вчителів для початкової школи.

З 1912 р. учительські інститути почали готувати фахівців для вищих початкових училищ та інших однотипних нижчих шкіл. Учительські інститути мали «яскраво виявлений професійно-педагогічний характер і випускали вчителів широкого профілю». «До учительських інститутів, як зазначалося в «Положенні», – приймалися молоді особи всіх звань і станів не молодше шістнадцяти років, здорової будови тіла і доброї моральності. Студенти в інституті вивчали 11 предметів [6, с. 84].

У процесі наукового пошуку встановлено, що станом на 1 січня 1917 р. на території України підготовку вчителів здійснювало сім учительських інститутів: Київський, створений 1 червня 1909 р.;

Вінницький, створений 1 липня 1912 р.; Чернігівський, створений 1 липня 1910 р.; Глухівський, створений у 1874 р.; Катеринославський, відкритий у 1910 р.; Миколаївський, створений у 1913 р.; Полтавський – у 1914 р. Проте, контингент студентів цих навчальних закладів був невеликим. Прийом на навчання проводився з 16 років для учнів усіх станів і звань. Студенти учительських інститутів вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, географію, природознавство, педагогіку з дидактикою, співи, гімнастику [6, с. 85–86].

Аналіз навчальних планів і програм названих навчальних закладів засвідчує той факт, що на початку ХХ ст. в учительських інститутах значна увага приділялась психолого-педагогічній, методичній і практичній підготовці. Студенти учительських інститутів поряд з іншим предметами вивчали: психологію, логіку, педагогіку, дидактику. Навчання організовувалося виходячи з міркування, що вчительські інститути мають готувати не вузьких фахівців якогось одного предмету, а широко освічених педагогів, тому майбутні вчителі набували глибоких знань з психології та методики навчання. Так, на вивчення педагогіки виділялось 5 годин на тиждень на II і III курсах: на II курсі – 3 години на тиждень на загальну педагогіку і дидактику, на III курсі – 2 години на тиждень на училищезнавство, історію педагогіки. Методика викладання кожного предмета велася на III курсі (1 година на тиждень). Студенти проходили практичну підготовку. На III курсі виділялось 11 годин на тиждень практичним урокам [8, с. 36–38].

4 березня 1912 р. на розгляд Ради міністрів було подано проект нового штату учительських інститутів, вироблений Міністерством народної освіти. Проте, лише наприкінці року, 14 грудня, за підписом 80 членів Державної думи, цей законопроект про реформу вчительських інститутів було розглянуто. Проект передбачав такі основні зміни: 1) подовження терміну навчання в учительських інститутах до чотирьох років; 2) розподіл третього та четвертого класів на три відділення: літературно-історичне, фізико-математичне, природничо-географічне; 3) розширення змісту кожного предмету; 4) більш ґрунтовне викладання психології, логіки та історії педагогічних учень як складових педагогічного циклу дисциплін; 5) уведення до навчального плану нових предметів: «Законодавство», «Гігієна» та одна з нових мов; 6) надання вільного доступу випускникам до університету та інших вищих навчальних закладів за додатковими іспитами з предметів, необхідних для вступу на факультет; 7) покращення матеріального та правового становища педагогічного персоналу інститутів; 8) участь міських і земських органів самоврядування в діяльності учительських інститутів [3; 4].

У такий спосіб планувалося поглибити професійно-педагогічну підготовку в учительських інститутах, надати предметної спеціалізації,

залучити органи місцевого самоврядування щодо вдосконалення навчально-виховного процесу цих закладів і розширити їх мережу.

За свідченням І. Кравченко [5, с. 11] у 1905–1916 рр. на українських землях, у складі російської імперії, відбулось відкриття мережі нових учительських інститутів та внесення змін (на рівні рішень учительських з'їздів, педагогічних рад та розпоряджень Міністерства народної освіти (Циркуляри від 28 липня 1907 р. «Про внесення змін в організацію та зміст навчально-виховного процесу в учительських інститутах»). Зазначимо, що 20 червня 1912 р. Міністерством народної освіти було рекомендовано нові навчальні плани, опрацьовані відповідно до циркулярного розпорядження від 28 липня 1907 р., до основних документів, що регламентували навчально-виховний процес.

Як свідчить аналіз архівних матеріалів, на початку ХХ ст. вищим керівним органом в учительських інститутах залишались педагогічні ради, які були уповноважені вирішувати питання, пов'язані з організацією навчального процесу у вищих закладах освіти.

Аналіз програм Київського учительського інституту за 1911–1916 рр. дає можливість сформуванню цілісної картини їх змісту підготовки та структурних компонентів: 1) предмет, мета і завдання курсу; розгляд предмета як науки і початкової дисципліни; 2) теоретична характеристика основних методів, форм, принципів навчання; аналіз авторських методик, використання наочності; 3) детальне ознайомлення з програмами міських (вищих початкових) училищ, наявними для них навчальними підручниками, посібниками та наочною; методичною літературою [9, с. 75].

Зазначимо, що в цілому учительським інститутам на теренах України в складі Російської імперії, у період 1905–1917 рр., було притаманне ґрунтовне і докладне розроблення змісту теоретичної складової професійно-педагогічної підготовки. Вона включала інтегрований курс «Педагогіка» та окремі методики. Перший складався з розділів: «Загальна педагогіка», «Дидактика», «Училищезнавство», «Історія педагогіки» та інтегрував знання з філософії, психології, педології, фізіології, гігієни, логіки тощо [6, с. 103–108]. Провідними тенденціями стали поглиблення змісту теоретичної професійно-педагогічної підготовки (за рахунок уведення нових розділів: «Училищезнавства», «Історії педагогіки» та методик (фізики, природознавства, малювання, креслення, чистописання, співів). Помітними стають тенденції до психологізації, педагогізації, фундаменталізації навчально-виховного процесу. Характерною особливістю можна вважати перенасиченість навчальних програм фактологічним матеріалом та прагнення до підвищення рівня загальноосвітньої підготовки [5; 6].

Форми роботи в учительських інститутах були традиційними:

читання лекцій і проведення практичних занять. Але разом із тим, за визначенням Н. Левицької, є відомості про деякі особливості організації навчального процесу. Зокрема, важливим доповненням до основного навчального процесу була позааудиторна робота, яка, безумовно, поглиблювала і розширювала знання. Прикладом є робота в музеях різного спрямування, бібліотеках, гуртках і секціях [3, с. 243]. Паралельно з аудиторною роботою широко застосовувались екскурсії, які сприяли розширенню загального світогляду майбутніх учителів і були невід'ємною частиною.

Відповідно до циркулярного розпорядження Міністра народної освіти від 28 липня 1907 р. педагогічним радам учительських інститутів було надано право обирати, запроваджувати ту чи іншу (лекційну чи урочну) систему викладання з кожного предмета окремо за умови забезпечення належного контролю за навчальними заняттями вихованців.

Зазначимо, що водночас класно-урочна система не задовольняла викладачів учительських інститутів, особливо новостворених, які прагнули до поєднання двох систем – урочної і лекційної. Зокрема, упродовж 1914–1915 рр. у Полтавському учительському інституті намагались поєднати на практиці урочну систему викладання з лекційною. Однак такий досвід виявився негативним, тому найбільш доцільною і поширеною з 1915–1916 н.р. була визнана, так звана, «лекційно-співбесідна» система з контрольною-круговою за особливим розкладом із перевіркою – позачерговою усною та письмовою – знань вихованців з усіх предметів. Великого значення надавалось письмовим роботам і в інших учительських інститутах [10, с. 771].

Отже, в учительських інститутах на початку ХХ ст. лекційний метод викладання використовувався не в чистому вигляді, а поєднував та інтегрував декілька. Цей метод уважався недоцільним у підготовці майбутнього вчителя. Викладачі інститутів прагнули віднайти ідеальний спосіб навчання студентів і вбачали його в поєднанні лекції з уроком, бесідою, тощо. Зазначимо, що в учительських інститутах систематично відбувались позакласні практичні заняття з фізики, природознавства, географії та історії [4, с. 15].

У період Української Народної Республіки та Гетьманату (1917–1919) учительські інститути стали основою реформування національної педагогічної освіти. Передбачалося утворити єдиний тип вищого навчального закладу шляхом злиття учительських інститутів та Вищих педагогічних курсів [4; 6].

Зазначимо, що навчально-виховний процес учительських інститутів у період 1917–1919 рр. було реформовано, введено спеціалізацію, поглиблено професіоналізацію. Навчальні дисципліни розподілили на два

блоки: загальний і спеціальний. Було виокремлено загальноосвітні, психолого-педагогічні та спеціальні предмети. Відбулася диференціація інтегрованого курсу «Педагогіка» на окремі предмети, що склали блок психолого-педагогічних дисциплін. З'явилися елективні навчальні курси. Здійснювалася українізація змісту навчання [3, с. 127].

Складні економічна і політична ситуації в Україні вплинули на тривалість педагогічної практики в деяких учительських інститутах. Так, на засіданні педагогічної ради Глухівського учительського інституту від 6 лютого 1918 р. обговорювалося питання про прискорений випуск слухачів III-го курсу у зв'язку з мобілізацією, а в березні 1918 р. слухачі Миколаївського учительського інституту проводили пробні уроки не лише з дисциплін своєї спеціалізації [2, с. 56].

Важливе значення для розбудови освітньої системи на національному ґрунті мало й допрацювання «Проекту Єдиної школи на Україні», робота над яким була розпочата ще в 1917 р. У вересні 1919 р. Рада міністрів УНР ухвалила представлений їй варіант, який хоч і не завершений був остаточно, проте визначав основні засади національної трудової школи в Україні. Комісаріат народної освіти прагнув установити єдину систему народної освіти та уніфікувати різнотипні навчальні педагогічні заклади. За створення вищих педагогічних навчальних закладів висловилися учасники I Всеросійського з'їзду освіти (серпень 1918 р.). На Всеросійській нараді діячів з підготовки вчителів, що відбулася 19–26 серпня 1918 р., було відпрацьовано проекти «Положень, статуту, навчального плану та штатів учительських інститутів», що мали реорганізуватися в педагогічні ВНЗ [3; 5; 6].

В Україні після громадянської війни, хаосу, розрухи налічувалося сотні тисяч безпритульних дітей і сиріт, яких треба було рятувати від голодної смерті, голоду, хвороб. Це міг зробити кваліфікований вчитель-вихователь. Так, у 1921–1922 навчальному році в 15 793 навчально-виховних закладах працювало 489 346 учителів, із яких лише 4035 (9 %) мали вищу і незакінчену вищу освіту, 12403 (29 %) – спеціальну педагогічну. Відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів негативно позначилася на організації роботи навчально-виховних закладів. Багато дітей перебувало поза школою, окремі предмети не викладалися [6, с. 143].

Зазначимо, що у 20-ті роки ХХ ст. були започатковані кардинальні зміни в системі вищої освіти, зокрема були ліквідовані університети та натомість створювалися вищі навчальні заклади нового радянського типу – інститути народної освіти (ІНО) фізичного, медичного, технічного, агрономічного, педагогічного спрямування, які здійснювали підготовку спеціалістів для керівництва робочою силою, та науково-дослідні кафедри й інститути, які готували нову науково-викладацьку інтелігенцію.

Технікуми теж стали навчальними закладами вищого типу та мали вузьке профтехнічне спрямування, що відповідало потребам народного господарства й радянського будівництва [5, с. 137].

У липні 1930 р. союзний уряд ухвалив постанову «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів», а в серпні – «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти в Україні. Ці документи передбачали такі типи навчальних закладів:

1. Вищі педагогічні школи – педагогічні інститути.
2. Середні педагогічні школи – педагогічні технікуми.
3. Короткотермінові педагогічні курси.

Основним навчальним закладом ставав інститут, базою для якого були робітфаки і підготовчі курси; строк навчання – від трьох до чотирьох років. В Україні почали діяти різні типи інститутів, які готували педагогічні кадри [6, с. 152].

Провідними тенденціями генезу учительських інститутів в системі педагогічної освіти в українських губерніях російської імперії стали: зростання кількості учительських інститутів; формування єдиної нормативно-правової бази та ґрунтовна розробка змісту учительської складової професійно-педагогічної підготовки вчителя; розширення термінів і змісту педагогічної спрямованості. Натомість, у добу Центральної ради та Гетьманату тенденції у розвитку дослідження феномену зазнали деяких змін: розподіл навчальних дисциплін за спеціалізаціями, українізація навчального процесу, поглиблення професіоналізації навчання, диференціація інтегрованих курсів, поява нових елективних курсів в навчальному процесі. Таким чином, спроби реформування учительських інститутів здійснювалася відповідно до запитів часу та соціально-політичного становища в державі. Подальша трансформація учительських інститутів пов'язана з реорганізацією системи освіти в радянську добу та соціально-економічними змінами в суспільстві.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що учительським інститутам належала вирішальна роль у підготовці педагогічних кадрів для початкової школи. Вони стали основою для створення основного типу вищого педагогічного закладу і розвитку мережі педагогічних вузів [5, с. 12].

Серед перспективних розвідок у даному напрямі – вивчення історичного досвіду учительських інститутів та причини подальшого їх закриття та відновлення роботи цих навчальних закладів на українських землях, у складі Радянського Союзу в 30-ті роки ХХ ст.; організаційно-педагогічна діяльність Харківського державного учительського інституту в довоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акусок А. М. Теоретичні засади формування змісту загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2006. 22 с.
2. Белашов В. І. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.) / Белашов В. І., Гурець М. П., Заїка В. В. та ін. Суми, 1994. С. 79.
3. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ, 1998. 328 с.
4. Дем'яненко Н. М. Учительські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс, 2010. 512 с.
5. Кравченко І. М. Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ, 2008, 23 с.
6. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: Історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ: Вища школа, 1992. 196 с.
7. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): [колективна монографія] / відп. ред. В. М. Даниленко: у 3 ч. Ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
8. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
9. Учебные планы и программы, принятые в Киевском учительском институте / сост. преподавателями института под. ред. директора ин-та К. М. Щербины. Киев, 1913. 136 с.
10. Учебные заведения. (Список всех учебных заведений России высших, средних и низших с условиями приема, прохождения курса, программ и прав, предоставляемых окончившим в них курс). Санкт-Петербург, 1908. 319 с. Приложение. 68 с.